

INHOUD

Voorwoord en verantwoording	7
De Russische ziel	9
<i>Reis over drie zeeën</i>	14
Catharina de Grote. De intellectueel onder de Russische vorsten	18
Fonvizins <i>Landjonker</i>	24
Aleksandr Radisjtsjevs <i>Reis van Petersburg naar Moskou</i>	28
<i>Arme Liza</i> . Het eerste moderne verhaal in de Russische literatuur	31
<i>De razende Roland</i> , voorloper van Gogols <i>Revisor</i>	40
Liefde, dood en wraak bij Gogol	44
Vladimir Sollogoeb, <i>De tarantas</i>	53
Liefde – zomer – provincie	56
Toergenjev, Louis en Pauline Viardot	61
<i>In de bossen</i> en <i>In de bergen</i> van Pavel Melnikov-Petsjerski	67
Roulette is voor Russen. Dostojevski als speler	73
Dostojevski en de Russische rechtspraak	79
Dostojevski in de eenentwintigste eeuw.	90
Een religieuze omslag in de hedendaagse Dostojevskikritiek	
Aleksandr Ostrovski – Russisch toneel	98
Michail Saltykov-Sjtsjedrins <i>De geschiedenis van een stad</i>	103
Autobiografie bij Tolstoj	107
Anna Karenina	116
<i>Een beroving</i> van Nikolaj Leskov	130
Gogol in Leskov	136
Konstantin Leontjev – arts, monnik, utopist	139
School en ellende. Over Nikolaj Pomjalovski's <i>Seminarieschetsen</i>	147
Stepnjak-Kravtsjinski – oog om oog, tand om tand	150
Zinaïda Hippus, religieuze decadente	154
V. Ropsjin, terrorist en schrijver	159
De <i>Dramatische symfonie</i> van Andrej Bjely	164
De koning van de lach	172
Het Russische futurisme en <i>De overwinning op de zon</i>	177

‘Ik staar naar jullie, o getallen...’	191
Velimir Chlebnikov en de wetten van de tijd	
Klank en kleur bij Chlebnikov	198
Mijn liefde is een zwaargewicht keten.	204
De correspondentie tussen Vladimir Majakovski en Lili Brik	
<i>Viktor Vavitsj</i> van Boris Zjtkov	210
Konstantin Paustovski	213
Nikolaj Olejnikov	218
Nabokovs <i>Pnin</i>	221
Van Gornel tot Stalingrad tot Berlijn.	230
Vasili Grossman als oorlogscorrespondent	
Pavel Zaltsman, schilder en schrijver	244
Aleksandr Solzjenitsyn: strijder tegen de macht en voor de waarheid	248
Inna Lisnjanskaja, vrij door de perestrojka	260
Ivan de Dwaas in Sovjetland.	264
De kluchtige satiren van Vladimir Vojnovitsj	
Aleksandr Argoetinski-Dolgoroeki /	273
Jan William Siewertsz van Reesema: een Russische filosoof /	
dichter van Nederlandse afkomst	
Brodsky in Nederland	276
Brodsky en Venetië	287
Eduard Limonov: kunstleven en levenskunst	292
Erotiek na de perestrojka	298
Jelena Schwarz – poëzie van het hart	305
De ‘minimal poetry’ van Andrej Monastyrski	308
Tussen hoge en lage literatuur.	315
Het wonderbaarlijke succes van B. Akoenin	
Vera Pavlova – 3x echtgenote, 2x moeder, dichteres	320
Jevgeni Vodolazkins <i>Het groene van de laurier</i>	323
Noten	326
Register	332

VOORWOORD EN VERANTWOORDING

Sinds ik kan lezen – wat is lezen toch een wonderbaarlijk vermogen – ben ik verslaafd aan boeken, aan literatuur. Zoals sommige mensen niet genoeg kunnen krijgen van wandelen in de vrije natuur, museumbezoek of het luisteren naar muziek moet ik altijd lezen en ben ik ongelukkig als er geen boek voorhanden is. Die al vroeg bestaande liefde voor lezen en literatuur werd sterk aangewakkerd toen ik, nog op de middelbare school, kennismakte met de unieke Russische Bibliotheek van Uitgeverij Van Oorschot. Veel Nederlandse literatuur en Engelse en Franse literatuur in vertaling (Dickens, Victor Hugo) had ik al verslonden, maar hoe goed ook, deze verbleekten bij wat de Russische Bibliotheek te bieden had: Gogol, Dostojevski, Tolstoj, Tsjechov. Vooral Dostojevski was weergaloos, daar kon geen enkele andere schrijver aan tippen. Stel je voor dat je geboren was in de achttiende eeuw en je hem en de andere grote Russische negentiende-eeuwers nooit had gekend. Iedere tijd levert weer nieuwe, boeiende literatuur op, maar de Russische klassieken vormen wel een uniek hoogtepunt.

Slavistiek studeren lag dan ook voor de hand. En na het afstuderen werk vinden in de slavistiek en mijn leven lang me kunnen bezighouden met de Russische literatuur was en is een voorrecht en een groot geluk. Door dat werk kon ik me steeds verder verdiepen in deze grootse literatuur, naast de bekende en vertaalde schrijvers onbekende ontdekken en, wat heel veel extra voldoening geeft, al deze auteurs lezen in hun eigen taal.

Naast mijn wetenschappelijke werk – mijn promotieonderwerp was het oeuvre van de Russische futuristische dichter Velimir Chlebnikov – heb ik het altijd van belang gevonden mijn kennis van de Russische literatuur te delen met de Nederlandse lezers. Ik heb gerecenseerd voor *NRC Handelsblad* en *Vrij Nederland* en bijdragen geschreven voor tijdschriften als *Literair Paspoort*, *De Gids*, *Armada* en *Tijdschrift voor Slavische Literatuur*. Een deel van die artikelen is bijeengebracht in het boek *Russische literatuur* (Meulenhoff, Amsterdam 2004). Ook daarna ben ik blijven schrijven over mijn geliefde literatuur en een tweede ‘verzamelbundel’ verschijnt nu, tegelijk met een herdruk van *Russische literatuur* (nu onder de titel *Russische literatuurgeschiedenis 1*), bij Atlas Contact. In dit nieuwe boek staan, behalve

essays die eerder zijn gepubliceerd in de hierboven genoemde tijdschriften, ook inleidingen bij uitgaven in de reeks Slavische Cahiers van uitgeverij Pegasus & Stichting Slavische Literatuur. Deze reeks is in het begin van deze eeuw opgezet om niet eerder vertaalde en minder bekende werken op het gebied van de Slavische literaturen onder de aandacht te brengen van het Nederlandse publiek. Ook enkele van mijn in het Engels geschreven ‘wetenschappelijke’ stukken heb ik voor dit boek vertaald en bewerkt.

Russische literatuurgeschiedenis 1 en *Russische literatuurgeschiedenis 2* zijn essaybundels, maar vormen samen, min of meer, een geschiedenis van de Russische literatuur. Ze bestrijken het hele gebied van deze verrassend rijke literatuur, van de in ons land vrijwel onbekende Oudrussische en achttiende-eeuwse tot en met de meest recente eenentwintigste-eeuwse. In dit nieuwe boek is er, net als in het eerdere, aandacht voor de grote klassieke schrijvers, maar worden ook belangrijke schrijvers behandeld die in het eerdere boek ontbraken, onder wie Vladimir Nabokov en Joseph Brodsky. En er staan natuurlijk ook stukken in over auteurs die vijftien jaar geleden nog geen naam hadden gemaakt of nog niet hadden gedebuteerd.

Omwille van de leesbaarheid heb ik de noten tot een minimum beperkt. In de noten staan de besproken werken aangegeven en, in zoverre in het Nederlands gepubliceerd, de uitgever, plaats en jaar van uitgave en de vertaler. Overal waar er geen vertaler vermeld staat zijn de vertalingen van mijzelf.

Amsterdam, juni 2020

DE RUSSISCHE ZIEL¹

Ze geven dat zelden toe, maar de Russen zien op tegen het Westen, waar alles beter is, geordender, veiliger en, ondanks het wilde kapitalisme van de laatste twintig jaar in Rusland, rijker, althans voor de gewone mensen. Dat gevoel van minderwaardigheid, dat soms gepaard gaat met jaloezie, is niet prettig, zeker niet voor inwoners van zo'n groot en machtig land, dat zelfs na het verlies van al zijn koloniën: Kazachstan, Oezbekistan, Tadzjikistan, de Baltische staten, Georgië, Armenië, Azerbeidzjan – Rusland heeft nooit zoals de westerse landen overzeese gebiedsdelen gehad, maar breidde zijn grondgebied aan de grenzen uit – qua oppervlakte nog steeds het grootste land van de wereld is. Om dan te moeten constateren dat andere landen, in in principe gelijke omstandigheden, het in allerlei opzichten veel beter doen, is pijnlijk en niet goed voor het zelfbewustzijn.

Juist om dat zelfbewustzijn op te krikken hebben de Russen het idee van de 'Russische ziel' omarmd. Wat die Russische ziel precies is, is niet gemakkelijk te beschrijven, maar hij heeft in elk geval te maken met groots en mateloos leven, diep gevoel, ongeremde passie, impulsiviteit, niet van dat benauwde, berekenende, maar iets wat hartstochtelijk, onstuimig, vurig, tomeloos is. Het spreekt vanzelf dat die ziel ver uittorent boven het soortgelijke orgaan dat wij hier in het Westen hebben, en voor veel Russen weegt die ziel dan ook ruimschoots op tegen de westerse voorspoed en orde. Materieel heeft men het in het Westen misschien voor elkaar, maar de rationele, zakelijke en burgerlijke westerse mens kan niet tippen aan de Rus met zijn onbekrompenheid en rijke gevoelsleven. In feite staan we dus quitte, of staat Rusland zelfs hoger dan het Westen, want het geestelijke is tenslotte veel belangrijker dan het materiële.

Niet alleen de Russen zelf maar ook de westerse mens lijkt ervan overtuigd dat de Russische ziel van een aparte, misschien wel hogere orde is. Wanneer de uitvoering van een Russische opera wordt aangekondigd als 'grootse operabelevenis met Russische ziel', dan weet natuurlijk niemand wat dat precies inhoudt, maar er wordt wel gesuggereerd dat de toeschouwer iets heel bijzonders te wachten staat en de toeschouwer gelooft dat ook, want 'Russische ziel' is iets intrigerends en in elk geval iets positiefs: nie-

mand associeert dat begrip met slaafsheid, wreedheid, meedogenloosheid, drankzucht of een andere minder opwekkende eigenschap die je aan een Rus zou kunnen toeschrijven.

De Russische ziel, of wat daar tegenwoordig onder wordt verstaan, is, naar ik schat, zo'n honderd jaar oud. In de tijd dat Peter de Grote, bijna twee meter lang, hier rondliep en ijverig meehielp op de Amsterdamse scheepswerven, en ook in de laatste dagen van Napoleon, toen de Russische legers naar het Westen kwamen en men zich hier te lande verbaasde over de ruwe, vetkaarsen etende Kozakken, bestond de Russische ziel nog niet. Hij is in feite ontdekt aan het begin van de twintigste eeuw, toen Dostojevski op ruime schaal werd vertaald en er ook, in samenhang met of als gevolg van de Eerste Wereldoorlog, heel veel werd geschreven over de crisis in de westerse beschaving. Van dat laatste is Oswald Spenglers *Der Untergang des Abendlandes* (1918–1922) het bekendste voorbeeld.

Dostojevski was een fervente antiwesterling en haatte het westerse rationalisme, dat onder meer tot uitdrukking kwam in de socialistische ideeën over de maakbaarheid van een ideale maatschappij waarin iedereen, vrij van materiële zorgen, een gelukkig leven zou leiden. Volgens Dostojevski was dat onmogelijk; hij zag de mens (zie zijn *Aantekeningen uit het ondergrondse*)² als een irrationeel wezen, dat lang niet altijd het goede nastreefde, maar soms juist bewust datgene deed wat nadelig voor hem was. Waar hij wel in geloofde, waren Rusland en het Russische volk. Dostojevski was er heilig van overtuigd dat in het Russische volk nog een zuiver christendom aanwezig was en dat Rusland een messianistische opdracht had en was voorbestemd de wereld te redden. Dit was natuurlijk net zo utopisch als wat de socialisten voor ogen stond, maar het was koren op de molen van denkers en dominees in de tijd rond de Eerste Wereldoorlog. De westerse beschaving was op een fiasco uitgelopen, maar Dostojevski bood uitzicht op een nieuwe toekomst. Raskolnikov, die dankzij de christelijke Sonja het licht ziet, de Jezusachtige, halfgare prins Mysjkin uit *De idioot*, starets Zosima uit *De broers Karamazov* en vele anderen van zijn personages werden dankbare objecten voor uitvoerige uiteenzettingen over de zo bijzondere Russische mens, die weliswaar verscheurd kon worden door twijfel, aan de drank was, in één nacht een fortuin erdoor joeg of een moord op zijn geweten had, maar toch buitengewoon oprecht was en heel zuiver dacht en voelde. De Russische ziel was geboren.

De combinatie cultuurcrisis – Dostojevski – Russische ziel treffen we in Nederland onder andere aan in J.Jac. Thomsons boek *De Russische ziel en de westerse cultuur* (J. Ploegsma, Zeist 1917). Thomson had geen hoge

pet op van de westerse beschaving in zijn tijd. ‘Wij hebben van de bloeisels veler culturen genoten, wij zijn paden nagegaan tot wij niet verder konden, en hebben hier en daar een uiterste verfijning bereikt, wij zijn ook de speculatieve waarheid ten einde gevolgd, tot hare schijnbaar laatste consequenties, maar ten slotte is het grootste deel ervan onvruchtbaar geweest, juist omdat het te ver af was geleid van den onmiddellijken levensbodem; we zouden het zoo kunnen zeggen: in de wereld des geestes was het besef der ziel verloren.’ Hoe kunnen we dat besef der ziel weer terugvinden of terugkrijgen? Dat kan, is Thomsons overtuiging, door te rade te gaan bij ‘het Russische’, waarvan het bijzondere vooral gezocht moet worden in de sfeer van de ziel: ‘De sfeer der ziel, dat wil dus zeggen, hoe wij hier niet hebben te wachten het klare denken, het gezuiverde denken, maar dat “gloeiende en sidderende innigste leven”, de stameling ener wijsheid, die zichzelf nog niet rechtvaardigen kan, maar die zichzelf ook nog niet behoeft te rechtvaardigen, omdat zij zoo opspringt uit den grond van het wezen en in haar zijn vindt zij haar rechtvaardiging.’

Je moet Thomson wel nauwkeurig lezen om te begrijpen wat hij precies bedoelt (het Nederlands is wel erg veranderd in honderd jaar; hoewel, Nes-cio schreef ook in die tijd), maar het is duidelijk – en wordt gaandeweg zijn boek steeds duidelijker – dat hij van de Russen heil verwacht, aangezien zij iets hebben wat bij ons is verdwenen en wat toch wel heel essentieel is voor onze beschaving, want ‘uit de ziel worstelen zich de krachten los, die de wereld herscheppen zullen en herscheppen kunnen’. Waarschijnlijk heeft Thomson nooit een echte Rus ontmoet, en zeker niet een tijdlang in huis gehad, anders zou hij zich wel wat minder juichend hebben uitgelaten over diens innerlijke vermogens. Alles wat Thomson ‘weet’ van de Russische ziel haalt hij uit Dostojevski’s romans, waarvan de handeling, volgens Karel van het Reve, ‘meestal bestaat uit luidruchtige, emotionele woordenwisselingen’. Hierdoor zou bij de lezer de indruk worden gewekt ‘dat alleen bij Dostojevski de echte zielenroerselen van de mens naar waarheid beschreven worden’.³

Bij Dostojevski vind je dan wel allerlei personages met een Russische ziel, maar wat is dat nu precies? Een aardige beschouwing erover kunnen we vinden bij de Russische filosoof Nikolaj Berdjajev (1874-1948), die begon als marxist, maar later sterk onder de invloed van Dostojevski kwam te staan. In het begin van het in zijn sterfjaar in het Nederlands verschenen *Het Russische denken in de 19e & 20e eeuw* (De Bezige Bij, Amsterdam) citeert hij eerst de dichter Tjoettsjev: ‘Rusland kun je met het verstand niet begrijpen; in Rusland kun je alleen maar geloven’, en meldt vervolgens dat

het Russische volk een in de hoogste mate polair volk is, een eenheid van tegenstellingen. Die tegenstrijdigheid, die ‘gecompliceerdheid van de Russische ziel’ zou je in verband kunnen brengen met het feit dat Rusland een reusachtig land is dat uit twee werelddelen bestaat, een oosters en een westers. Het Russische volk is niet een zuiver Europees en ook niet een zuiver Aziatisch volk, maar een mengeling van beide. In de Russische ziel strijden daarom twee geheel verschillende beginselen, een westers Europees en een oosters Aziatisch. Verder bestaat er, aldus Berdjajev, een overeenkomst tussen de grenzeloosheid, het oneindige van het Russische land en dat van de Russische ziel, tussen het fysische en het psychische. Die grenzeloosheid meester worden is moeilijk voor de Russen. In het volk is er weliswaar een grote elementaire kracht, maar het vormgevend vermogen is zwak ontwikkeld. Het is een volk van ingeving en bezieling, maar het kent geen maat en kan niet organiseren.

In het grondprincipe van de Russische ziel, zo gaat Berdjajev verder, zijn twee tegenstrijdige beginselen aan te treffen: een natuurlijk, heidens dionysisch element en een ascetisch, nauw met het monnikendom verband houdend christelijk element. In de Russische volksaard vind je daarom allerlei tegenstrijdige eigenschappen: slaafse onderworpenheid en acceptatie van een despotische staat naast anarchisme en vrijheidsdrang, wreedheid en geweld naast goedhartigheid, extreem individualisme naast collectivisme en, duidelijk aansluitend bij Dostojevski, messianistische innerlijke gelovigheid naast uiterlijke vroomheid.

Wat er van al deze tegenstrijdigheden die de Russische ziel zouden kenmerken is blijven hangen in het algemene beeld dat men heeft van die ziel zijn, opmerkelijk genoeg, de positieve kanten, die soms ook nogal flink worden aangezet: bevlogenheid, grootse gevoelens, saamhorigheid, gulheid, opofferingsgezindheid. Dat de Russen hun kansen niet hebben gegrepen om na de val van de Sovjet-Unie – eindelijk – een respectabele staat van Rusland te maken en tot op de huidige dag niets doen aan de chaos en het roofookkapitalisme in hun land, wordt zelden of nooit geassocieerd met de Russische ziel. Dat de Russen dat zelf niet doen valt nog te begrijpen, maar dat ook bij ons de wat minder gunstige kanten van de Russische ziel niet doorklinken in ‘de Russische ziel’ is minder vanzelfsprekend. Misschien heeft, net als bij Thomson, de literatuur, en vervolgens ook de film, een grotere rol gespeeld dan de werkelijkheid.

Intussen geloven de Russen oprecht dat hun ziel iets bijzonders is. Ik heb eens een forse bundel Russische poëzie onder ogen gekregen die was uitgegeven in een provinciestad en waarin gedichten waren opgenomen van

een aantal plaatselijke (amateur)dichters. Favoriete woorden in die – onveranderlijk berijmde, want anders is het geen echte – poëzie zijn de namen van de jaargetijden: lente, zomer, herfst en winter, hemellichamen: zon, maan en sterren, en dingen van de omringende wereld en natuur als hemel, wind, wolken, vogels en bloemen, allemaal woorden die gemakkelijk een symbolische betekenis kunnen krijgen en daarom vaak in tegenstellingen worden opgevoerd: zomer-winter, dag-nacht, regen-zonneschijn en dergelijke. Die tegenstellingen worden dan natuurlijk verbonden met abstracte woorden die te maken hebben met het innerlijk leven: liefde, geluk, droom, ramp, pijn, triestheid. Ook sommige lichaamsdelen blijken poëtisch, niet neuzen en benen, maar wel zaken als stem, tranen en hart. Dat laatste is eigenlijk al een abstract begrip, maar wordt in de Russische provinciale poëzie (de *proëzie*) verre overtroffen door het daaruit niet weg te denken woord *doesjá*, ‘ziel’.

Ik kan niet beminnen, mijn ziel is verbrand,
Hij is ontploft als een oude ster.
Misschien ben ik ook oud geworden?
Misschien ben ik moe en is de dood niet ver?

Of:

Het is heel ver tot de lente.
En winter is het in mijn hart.
Triest is het in mijn ziel.
Wiens schuld is dat? Wiens schuld is dat?

Als onze nationale sport het schaatsen is, is het schrijven van gedichten die van de Rus. Op de Russische nationale poëziesite стихи.ру (ook te bereiken op Google via stih.ru), waar iedereen zijn werk heen kan sturen, staan inmiddels (mei 2020) bijna 850 000 dichters, gezamenlijk goed voor bijna 50 miljoen gedichten. Hoe vaak het woord *doesjá* daarin voorkomt is niet gemakkelijk na te gaan, maar gezien de bundel provinciale poëzie die ik heb bekeken, zal dat tussen de 10 en 15 miljoen liggen. Toch wel iets bijzonders, die Russische ziel.

REIS OVER DRIE ZEEËN

Reis over drie zeeën (*Chozjdenië za tri morja*) van Afanasi Nikitin is een van de aardigste, en bovendien een van de opmerkelijkste werken van de Oud-russische literatuur. De Russische literatuur zoals de meeste mensen die kennen begint pas in de negentiende eeuw, met grote auteurs als Poesjkin, Gogol, Dostojevski, Tolstoj, Toergenjev, Tsjechov. In de eeuwen daarvoor heeft de Russische literatuur weinig opgeleverd dat ook maar kan tippen aan het werk van deze beroemde negentiende-eeuwse schrijvers en ze blijft ook duidelijk achter bij de West-Europese literatuur van de Middeleeuwen tot en met de Verlichting. Men zal er tevergeefs in zoeken naar een Dante, een Shakespeare, een Voltaire.

Een van de redenen dat de Russische literatuur zo laat tot bloei is gekomen, is dat de Renaissance Rusland in feite is voorbijgegaan. Rusland zuchtte in de dertiende, veertiende eeuw onder het juk van de Tataren, die het hele land hadden veroverd, waardoor alle verbindingen met West-Europa waren afgesneden. Een andere reden was de eeuwenlange associatie van literatuur met religieuze thema's, niet geschreven in de volkstaal, maar in de taal van de kerk, het Oudkerkslavisch, dat bovendien met retorische middelen vaak bewust ingewikkeld werd gemaakt. Pas aan het einde van de achttiende eeuw maakte de Russische literaire taal, dankzij taalhervormingen, zich los van het Oudkerkslavisch, daarbij de basis leggend voor een ongekend snelle, uitbundige bloei van poëzie en proza.

In de Oudrussische literatuur springt Afanasi Nikitins *Reis over drie zeeën* eruit omdat het niet geschreven is in het Oudkerkslavisch, maar in de Russische volkstaal, niet, zoals het meeste van die literatuur, door een monnik, maar door een koopman, en geen religieuze thematiek behandelt maar het verslag is van een reis naar verre, onbekende gebieden.

Afanasi Nikitin was een ondernemende koopman uit de stad Tver, die in 1466 het besluit nam een handelsreis te ondernemen naar Şirvan, een gebied in het huidige Azerbeidzjan. Er was daartoe een goede gelegenheid omdat er tussen tsaar Ivan III van Moskou, die toen regeerde, en de sjah van Şirvan een uitwisseling van gezanten plaatsvond. Hassan-beg, de gezant uit Şirvan, was in Rusland en zou, ongeveer gelijktijdig met Ivans gezant Vasili